

*Геєць В.М., акад. НАН України
Інститут економічного прогнозування НАН України*

ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАБІЛЬНОГО СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В СЕРЕДНЬОСТРОКОВІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Основою стабільного соціального розвитку, завдяки притаманним йому властивостям, є середній клас, оскільки він одночасно виконує в суспільстві досить багато функцій. Серед них особливо виділяються:

- здатність до розвитку завдяки самостійній економічній активності і відповідальності;
- зацікавленість у соціальній стабільності та її підтримці за рахунок особистої свободи та економічної і політичної можливості її реалізації.

Власне можливість середнього класу виступати по суті рушійною силою позитивних змін у сфері як суспільного, так і економічного розвитку вимагає досить уважного ставлення до передумов, завдяки яким формується і розвивається середній клас, оскільки, врешті-решт, лише він може бути локомотивом перетворень у довгостроковому відношенні, водночас добиваючись змін позитивного характеру, що дозволяє підтримувати соціальну стабільність і прогрес.

Досвід трансформаційних змін в економіці при переході від планово-розподільчої системи до ринкової, відмові від тоталітарного та переході до формування громадянського суспільства засвідчив, що ініціатором змін можуть виступати як окрема соціальна група, – наприклад, творча інтелігенція, так і декілька груп, об'єднаних в політичну партію, а також держава. Однак внаслідок подій, що відбувалися протягом 10 років, з'ясувалося, що в суспільстві формуються і проявляються досить різнопланові соціальні групи, які мають до того ж відповідно різні мотиваційні механізми та погляди на процеси подальших перетворень. Наприклад, олігархічні групи, які виникли в результаті трансформацій суспільства та економіки, є активними учасниками здійснюваних перетворень і намагаються контролювати діяльність держави та настрої в суспільстві, що суперечить логіці формування і функціонування як соціально орієнтованої ринкової економіки, так і громадянського суспільства. Олігархи підпорядковують своїм інтересам, у першу чергу, діяльність корпоративних структур, створених в останні роки перехідного періоду

в результаті корпоратизації виробництва, нехтуючи при цьому як економічними, так і суспільними інтересами широких верств населення.

У свою чергу така соціальна група, як інтелігенція, що активно ініціювала і брала безпосередню участь у започаткуванні ринкових трансформацій, після того як в останні роки реально відбувся процес мінімізації втручання держави як в економіку, так і в суспільне життя, у своїй більшості не отримала від змін очікуваних результатів покращання свого положення. Ця частина населення тепер активно виступає за державу, що має нести на собі тягар соціальних витрат, підтримувати науку, освіту, культуру. На загострення всієї низки соціальних проблем інтелігенція як носій активної прогресивно-життєвої позиції не могла не відреагувати, передусім – через зміну свого ставлення до ролі інституту держави, що, згідно з новою її позицією, має бути набагато активнішою, ніж в попередні роки перетворень. Однак при цьому держава має залишатися поза межами контролю щодо засобів масової інформації і водночас не допускати їх контролювання з боку олігархічних угруповань.

Все це створює різноманітні перешкоди на шляху подальших перетворень як в економіці, так і в суспільному житті, оскільки йдеться про зміну ролі держави в напрямку активізації її взаємодії з суспільством та економікою і підвищення потенціалу реформ за рахунок розширення та укріплення середнього класу. Останній є, як відомо, основоположною соціальною структурою у частині активізації рушійних сил, що зацікавлені в створенні ринкової економіки, яка передбачає наявність в ній соціальної групи, здатної здійснювати самостійну, відповідальну і активну діяльність. Вона спроможна реально підтримувати, сплачуючи податки, соціально пасивне населення, створювати громадянські структури, що протистоять нелегітимному втручання держави в економіку і сприяють прозорості діяльності держави як у частині забезпечення ефективності державних витрат, так і недопущення незаконного отримання пільг, гарантій, державних замовлень корпоративними та олігархічними структурами.

Серед системоутворюючих характеристик середнього класу є суто економічні, серед яких основну роль відіграють доходи, володіння власністю, в тому числі і в першу чергу такою, що приносить додаткові доходи. Крім економічних характеристик середнього класу існують і такі, що також можуть за певних умов відігравати самостійну роль у визначенні середнього класу. До останніх, насамперед, належать ті, що характеризують статус окремої особи чи соціальної групи, а також мають можливість дійсно реалізувати їхні права та свободи. Статус особистості в суспільстві, що може давати їй підстави бути віднесеною до середнього класу поза ознаками рівня доходів, визначають передусім кваліфікація і освіта, хоча саме вони в першу чергу ма-

ють бути характерними ознаками, завдяки яким населення має можливість забезпечувати зростання своїх доходів. Разом з тим, в умовах перехідної економіки і суспільства, що трансформується в напрямку громадянського, як це має місце в країнах, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, такі ознаки, як кваліфікація і освіта, самостійного значення не мають, як це має місце у високорозвинених країнах. Крім того, у перехідний період досить часто кваліфікація і освіта можуть не лише не відігравати самостійної ролі у визначенні середнього класу, а й не забезпечувати працюючим такого рівня доходів, який дозволяв би відносити їх до середнього класу за такими фундаментальними ознаками, як рівень доходів і володіння власністю. Останнє стало можливим передусім внаслідок того, що володіння власністю в перехідний період досить часто не є результатом високої кваліфікації і відповідного рівня освіти або успадкування власності, що була нагромаджена в попередні періоди, а утворилося завдяки процесам перерозподілу і головне – привласнення основного капіталу в результаті приватизації шляхом порушень насамперед етичних норм, які відбувалися в цей період, що поставило процес приватизації та володіння нерухомим майном в ряд морально нелегітимних процесів. Все це відносить проблему формування середнього класу як атрибутивну ознаку забезпечення стабільного соціального розвитку до розряду досить складних завдань подальшого забезпечення успішної трансформації як суспільства, так і економіки і інтеграції її в світогосподарську систему на рівноправних партнерських стосунках.

Винесення в заголовок питання економічних передумов стабільного соціального розвитку і ототожнювання його насамперед із середнім класом, факторами та умовами його формування і діяльності як стабілізуючого ядра суспільного розвитку спонукає нас до пошуку способів його розв'язання. В першу чергу це стосується оцінки того рівня доходів і рівня життя, за якими представники середнього класу можуть реалізовувати свої громадянські свободи як у частині особистої свободи, так і в частині реалізації своїх потенційних можливостей в економічній діяльності, а також у частині нагромадження власності, що дає можливість збільшувати доходи.

Водночас вказана послідовність та логіка взаємозв'язків і взаємодії чинників та результатів соціального розвитку може реально й не мати місця, особливо в умовах перехідного періоду. Як вже зазначалося, середній клас кожної країни може бути таким, якщо він має можливість одночасно реалізовувати свої особисті свободи і схильність до активної економічної діяльності на основі прагнення до підвищення продуктивності праці та виконання зобов'язань перед державою – передусім шляхом сплати податків. Зі свого боку держава повинна забезпечувати можливість його представникам підвищувати рівень

знань та здійснювати інноваційну діяльність, що сприятиме росту продуктивності праці та доходів. При цьому держава свою діяльність має здійснювати легітимно, не заважаючи проявам особистої та економічної ініціативи з боку представників середнього класу, а навпаки, сприяючи їй. Таким чином встановлюється взаємодоповнююча діяльність в суспільстві і в економіці між державою і “середнім класом”. Разом з тим, в умовах перехідного процесу за останні 10 років такий ланцюг взаємозв’язків та взаємодоповнень не тільки не зміцнився, а й значною мірою набув протилежного спрямування у своєму розвитку внаслідок надзвичайно широкого спектра подій.

Перш за все, за роки трансформаційного періоду не набув прозорості бюджетний процес, а нескінченні зміни в системі оподаткування при збереженні і посиленні податкового тиску за одночасного і масового втручання держави в економічну діяльність суб’єкта призводять до того, що переважною більшістю суб’єктів поряд із легальною здійснюється нелегальна (тіньова) діяльність. При цьому, як свідчать дані обслідувань Державного комітету статистики України та розрахунків, проведених Радою з вивчення продуктивних сил НАН України за шкалою 1–0,7–0,7, які наведені в табл. 1, тіньові доходи мають по суті всі без винятку верстви населення, оскільки середні сукупні еквівалентні витрати перевищують середній сукупний еквівалентний дохід по всіх групах населення на 35,4 відсотка. Крім того, очевидною є й закономірність, на яку слід звернути особливу увагу. Як свідчать наведені дані, питома вага недекларованих доходів по децильних групах спочатку спадає поряд зі зростанням середнього сукупного еквівалентного доходу до мінімальної величини 32,1 %, але майже на третину, а потім – поряд зі зростанням доходів – зростає і недекларована їх частина, оскільки середні сукупні витрати по 10-й децильній групі перевищують відповідні доходи вже на 41,3 відсотка. На основі аналізу такої тенденції маємо всі підстави стверджувати, що в найбільш високодохідній групі населення, яка, як правило, не декларує свої доходи і не бере легітимної участі в обстеженні, питома вага недекларованих доходів значно перевищує декларовані – в іншому разі високодохідна група населення не змогла б побудувати житло нового європейського рівня, створити умови для свого відпочинку за кордоном, надавати платну освіту своїм дітям за кордоном, здійснювати придбання дорогих меблів, побутової техніки, одягу та іномарок, брати участь у приватизації за гроші, організовувати оплату передвиборних перегонів, утримувати пресу і телебачення тощо.

Разом з тим, наведені дані також свідчать: якщо сукупні еквівалентні доходи населення, що може бути віднесеним до його середньодохідної групи, складають 258,8 грн. на місяць, то за рівнем доходів 161,6 і менше гривень на

місяць населення не потрапляє до вказаної групи. Аналізуючи ці дані, бачимо, що це стосується перших п'яти децильних груп.

З шостої групи починає зростати частка недекларованих доходів у порівнянні з їх витратами. Тобто населення, яке за рівнем доходів могло б бути віднесене до середнього класу, по суті своїй не є середнім класом у традиційному його визначенні, оскільки воно здійснює понад 40 % своїх витрат за рахунок недекларованих доходів, тобто отримує їх за рахунок нелегальної діяльності. В такому разі його економічна діяльність суперечить принципам організації діяльності соціально орієнтованої ринкової економіки в межах функціонування правової держави, оскільки саме цей клас по суті підтримує діяльність держави та її владних структур, які дозволяють отримувати значну частку доходів нелегально замість стабільної і легальної діяльності, що, за класичними ознаками, є характерною для середнього класу.

Таблиця 1

Сукупні еквівалентні доходи та витрати за децильними групами

Децильні групи за сукупними еквівалентними доходами	Середній сукупний еквівалентний дохід по децильній групі, грн.	Середні сукупні еквівалентні витрати по децильній групі, грн.	Перевищення середніх сукупних витрат над відповідними доходами, %
I	II	III	III/II
1	66,1	91,4	38,3
2	95,4	127,4	33,5
3	114,9	152,6	32,8
4	131,8	174,1	32,1
5	148,7	196,6	32,2
6	167,2	222,1	32,8
7	188,6	251,2	33,2
8	216,4	289,9	34,0
9	257,7	351,8	39,2
10	385,1	544,2	41,3
Все населення	177,2	240,1	35,4

Таким чином, в умовах, що склалися, йдеться не про середній клас як такий, що має особисту свободу і не тільки володіє, а й має легальну можливість нагромаджувати власність для примноження доходів і вести господарську (економічну) діяльність, за яку несе повну відповідальність і дозволяє отримувати доходи, які є середніми за розміром, завдяки чому в класичному означенні середній клас мав би бути зацікавленим у ринковій економіці в рамках правової держави. В наших же умовах це тільки та частина населення, що належить до групи з середніми та вищими від середніх доходами і могла б претендувати на входження до середнього класу, оскільки зацікавлена у збереженні як мінімум свого положення. Проте в умовах, що охарактеризовані

вище, вона насамперед прагне зберегти, як мінімум, статус-кво в нинішньому суспільстві і економіці, тобто зацікавлена в отриманні і навіть у збільшенні своїх нелегальних доходів, оскільки при переході від однієї децильної групи до іншої частка витрат за рахунок недекларованих доходів зростає. Саме тому частина населення із середнім, і особливо – вищим за середній рівнем доходів не зацікавлена в зміні існуючих правил функціонування державного механізму і правил підприємництва, що склалися, бо вона їх опанувала і продовжує вдосконалювати. Ця частина населення може бути віднесена до середнього класу, оскільки більшість представників саме цієї групи зацікавлена не в соціально орієнтованій ринковій економіці, а в економіці з ознаками нелегальних стосунків, що може тривати досить довго. Саме тому, виходячи з економічних передумов формування середнього класу за класичними ознаками, має змінитися насамперед політика формування доходів, яка повинна сприяти їх легальному зростанню. Їй має відповідати і політика досягнення суспільного прогресу, оскільки існуючі середні дохідні групи населення, маючи наведені ознаки діяльності, можуть підтримувати політичні сили, які дестабілізуватимуть суспільство в майбутньому, – замість того, щоб середній клас став гарантом соціально-політичної стабільності.

На шляху формування середнього класу є декілька інших суперечностей, які мають глибоку економічну природу в перехідний період. Перша, найглибша, пов'язана з тим, що в минуле десятиліття (це може мати місце і надалі) потенціальні претенденти на входження в середній клас були сформовані ще за радянських часів. До їх складу входили працівники науки, освіти, охорони здоров'я, кваліфіковані спеціалісти індустріальних галузей виробництва, деяка частина партійної і державної еліти, яка в минулому мала досить високий рівень доходів, у тому числі із врахуванням побічних доходів за рахунок положення, яке вони займали свого часу. У перехідний період вони витратили як заощадження, так і доходи, оскільки далеко не всі спромоглися оволодіти новими видами діяльності, пов'язаними передусім з торгівлею, наданням різноманітних послуг, розширенням участі та активною діяльністю у фінансовій сфері, чи пристосуватися до нових видів діяльності, викликаних масовою корпоратизацією. Таким чином, їхні кваліфікаційні і освітні ознаки, які давали підстави рахуватися з особистостями як такими, що можуть претендувати на входження в середній клас у новій економічній системі, де їхня економічна самодіяльність є однією з атрибутивних ознак середнього класу, почали втрачати або вже втратили свій сенс. Саме ті сфери діяльності, де вони були зайняті, вже втратили і продовжують втрачати свої позиції перед тими, хто знайшов своє місце в торгівлі, в нових сферах надання послуг, будівництві, фінансовому секторі економіки. Навіть ті, хто пра-

цював раніше у державному та партійному апаратах, досить часто залишали свої місця, оскільки нова система вимагала від людей, що займалися управлінням плановою економікою, шукати нову роботу, бо на старих місцях вони були змушені (через відсутність необхідних можливостей підвищити кваліфікацію) погоджуватися на отримання доходів менших, у порівнянні з тими, що давали нові види діяльності. Це спонукало їх взяти під контроль якусь частину малого і середнього бізнесу та увійти до олігархічних угруповань, які контролюють деякі сфери великого бізнесу, або просто використовувати своє службове становище. Така ситуація, у свою чергу, теж суперечить основоположним критеріям формування середнього класу. Крім того, майнові ознаки, за якими представники вказаних сфер діяльності мали б входити до середнього класу (квартири, дачі, земельні ділянки, машини), найімовірніше, є для них ознаками минулого як результат заощаджень тих років. Це не дає підстав для підтвердження їхнього положення – входження власне до середнього класу, оскільки ці люди ані сьогодні, ані в середньостроковій перспективі не зможуть підтримувати належний стан свого нерухомого майна за рахунок легальної активної діяльності. А в тієї частини населення, що не має нелегальних доходів (або вони досить обмежені), надбане майно буде зношуватися і знецінюватися, особливо жилий фонд, а тому не принесе додаткових доходів.

Все відмічене вище відображує глибоку суперечність між факторами, що мали б сприяти формуванню середнього класу за рахунок тієї частини населення, яка в колишній системі мала ряд ознак, за якими могла б у нових умовах найімовірніше належати до середнього класу, та реальними змінами. Основна суперечність полягає в тому, що ці люди, крім вищеназваного, не мали, перш за все, соціально-економічних традицій, знань, досвіду, які б дозволяли їм масово включитися в нове економічне життя і стати в центрі нових структурних перетворень. Трансформаційні процеси, низька ефективність змін і відсутність прозорості в діяльності держави, невизначеність змісту реформ і відсутність цілісного сприйняття системи, що народжується і має активно змінюватися надалі, відтіснили їх на другий план. Внаслідок цієї суперечності значний людський “матеріал” для формування середнього класу в новій системі втратився і втрачатиметься надалі, оскільки традиційні сфери діяльності, про які йшлося вище, залишатимуться другорядними у порівнянні з тими, що тільки виникли, але якими здатне опанувати переважно лише молоде покоління. Тому самоідентифікаційні ознаки, за якими вони могли б бути віднесені до середнього класу, втрачені й втрачатимуться надалі поряд із втратою економічних, професійних та кваліфікаційних ознак. Тобто соціальні, економічні, матеріально-речові чинники колишньої системи, які ви-

значали потенційну можливість формування середнього класу, в новій моделі суспільного та економічного розвитку в ході ринкових перетворень почали масово втрачатися, що триває й сьогодні. Основною причиною цього процесу була ідеологія реформ, що була спрямована на докорінний злам старої системи управління суспільством, державою, економікою і становлення нової – на основі розвитку вільного підприємництва, нагромадження власності і політичних свобод, обмеження ролі держави як в економічному, так і в суспільному житті, ідеологія якого з часом, як вище зазначалося, змінила зміст, що теж породжує досить багато нових суперечностей.

Прогрес в цілому можливий за умов того, що в суспільному і економічному розвитку існує основний його носій, роль якого в розвинених системах виконує середній клас. Разом з тим, на попередніх етапах реформ не йшлося про цілеспрямовану політику формування середнього класу, хоча її основою передбачалося, що цей процес має відбутися і йому сприятиме, перш за все, масова приватизація за участю в ній переважної більшості населення країни. Водночас у результаті наявною виявилася ще одна суттєва суперечність, яка не сприяла формуванню середнього класу, а навпаки, – призвела до надзвичайного майнового розшарування та нелегітимного (у моральному відношенні) нагромадження власності.

У процесі приватизації мали і продовжують мати місце багато процесів, які суперечать формуванню середнього класу. Серед них – спроба в масовому порядку зробити все населення власниками майна підприємств, що приватизуються, яку не було сприйнято значною масою населення. А та його частина, яка взяла участь у безоплатній приватизації, досить швидко була відтиснута від володіння майном шляхом скуповування сертифікатів, їх знецінення та незаконного привласнення підприємств їхнім менеджерським корпусом, тіньовими і кримінальними структурами. Внаслідок цього від володіння майном населення, як не отримувало, так і не отримує доходів, які б суттєво впливали на їх рівень (про що свідчать дані табл. 2).

Згідно з наведеними даними, доходи від капіталу та власності в сукупності всіх домогосподарств у середньому за місяць становили по відношенню до сукупних доходів лише 0,16 % відносно 1999 року. За підсумком 2000 р., ситуація дещо змінилася на краще і їхня питома вага становила вже 0,8 відсотка. Проте це зростання відбулося виключно за рахунок сільських домогосподарств, де відповідно до ідеології аграрної реформи після роздержавлення землі сільські домогосподарства почали отримувати на земельний пай сільськогосподарську продукцію, надлишки якої реалізовувалися, що дозволяло збільшувати доходи населення. Разом з тим, навіть таке значне, як на перший погляд, збільшення, яке мало місце в 2000 р. порівняно з 1999 р., і

навіть ще більше його зростання, якого слід очікувати за результатами 2001 р., далекі від тієї величини, яку б мала складати величина доходів від власності та капіталу за умови, якби дійсно в економіці був задіяний середній клас.

Таблиця 2

Структура грошових та сукупних доходів домогосподарств України у 1999 та 2000 рр. за даними вибіркового обстеження домогосподарств (в середньому за місяць на одне домогосподарство, грн.)*

Показник	1999				2000			
	Доходи домогосподарств, грн.		Відношення грошових доходів до сукупних для домогосподарств, %		Доходи домогосподарств, грн.		Відношення грошових доходів до сукупних для домогосподарств, %	
	всіх	сільських	всіх	сільських	всіх	сільських	всіх	сільських
Сукупні доходи**	322,48	355,49	100,0	100,0	397,79	435,85	100,0	100,0
з них грошові	211,63	164,15	65,6	46,2	288,03	247,34	72,4	56,7
у тому числі:								
оплата праці	113,29	59,31	35,1	16,7	157,22	85,42	39,5	19,6
пенсія	48,88	43,23	15,2	12,2	61,85	60,68	15,5	13,9
продажа с/г продукції	12,62	34,38	3,9	9,7	22,35	61,52	5,6	14,1
доходи від власності і капіталу***	0,51	0,19	0,16	0,05	3,17	7,85	0,80	1,80

* Витрати і доходи домогосподарств України у 2000 році: Стат. бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 191, 192.

** Сукупні доходи – грошові та натуральні доходи у грошовому еквіваленті.

*** Дивіденди від акцій, інших цінних паперів, відсотки по вкладах, доходи від здачі внайм нерухомості, пайові надходження тощо.

Якщо порівняти отримані результати щодо структури грошових доходів в Україні з тими країнами, які мають високорозвинену економіку і дієвий середній клас, то, як свідчать дані табл. 3, де зіставлені дані по частці оплати праці у ВВП та частці доходів від власності та підприємництва теж у відношенні до ВВП, то Україна за співвідношеннями по цих показниках значно відстає. Якщо зробити порівняння в середньому з 10 найбільш розвченими країнами світу, то ми бачимо, що частина доходів від власності та підприємництва в Україні по відношенню до частки оплати праці в структурі ВВП в 3,6 раза менша. Якщо в Україні показник відношення частки доходів від власності та підприємництва по відношенню до частки оплати праці

складає, за підсумками 2000 р., 7,4 %, то по високорозвинених країнах цей показник в середньому складав майже 22 %, а у зіставленні з такою країною як Німеччина, що має, так би мовити, “взірцево організовану” соціально орієнтовану ринкову економіку, розрив становить майже 5 разів.

Таблиця 3

Структура доходів домогосподарств за 1993 р., %

Країни	Частка оплати праці у ВВП	Частка доходів від власності та підприємництва у ВВП	Відношення частки доходів від власності та підприємництва до частки оплати праці
10 розвинених країн	54,0	11,8	21,9
Австрія	55,8	18,8	33,7
Канада	64,6	11,1	17,2
Франція	50,3	7,4	14,7
Німеччина	57,6	20,3	35,2
Італія	40,2	12,6	31,3
Нідерланди	48,2	11,9	24,7
Іспанія	45,7	7,4	16,2
Швеція	57,2	4,9	7,8
Великобританія	55,3	10,4	18,8
США	64,9	12,1	20,2
Польща (1993)	41,6	7,3	17,5
Польща (1999)	48,0	4,8	10,0
Країни, що розвиваються			
Колумбія	45,1	5,3	11,8
Перу	22,2	1,8	8,1
Філіппіни	37,3	5,5	14,7
Таїланд	40,8	16,8	41,2
Україна (2000)	44,9	3,3	7,4

У цьому ми відстаємо навіть від країн, що розвиваються. Дані табл. 3 свідчать, що така країна, як Таїланд, яка досить швидко розвивається, за розглянутим показником перевищує Україну майже в 6 разів, і навіть Колумбія випереджає Україну майже в 2 рази. Якщо навіть можна і надалі очікувати певних зрушень щодо збільшення доходів від власності для сільських домогосподарств, то в цілому в економіці це не приводитиме до суттєвих змін, оскільки вплив цих домогосподарств на загальний стан у цій частині в економіці України обмежений і сам по собі скоро вичерпається. На перспективні зміни слід очікувати, у першу чергу, від розвитку промисловості і відповідного росту підприємницької активності населення, участі його у фондовому ринку та збільшенні заощаджень в банківських установах, де шляхом заощаджень та їх капіталізації населення може суттєво збільшити доходи як

від власності та капіталу, так і від підприємницької діяльності і тим самим суттєво збільшити свої сукупні доходи.

У 2000 р. намітилася тенденція залучення коштів населення у банківську сферу. Однак українські підприємства не стали привабливішими об'єктами для національних інвесторів на фондовому ринку: лише 11 українських підприємств відповідають критеріям авторитетних світових рейтингових агентств. Сума продажу акцій у 2000 р. становила 2 млрд. грн., що складає лише 10 % від усього обсягу обігу цінних паперів. Таким чином, *станом на даний час власність населення на фондовому ринку України як значна структурна одиниця не сформувалася.*

Це підтверджується даними про приріст заощаджень у вкладах та в придбанні цінних паперів. Впродовж останніх двох років спостерігається *тенденція зменшення приросту заощаджень та, відповідно, купівлі цінних паперів у загальних грошових доходах населення.*

У 1999 р. заощадження у вклади і цінні папери населення в загальній структурі грошових доходів склали 7,4 відсотка. Грошові витрати та заощадження населення у 2000 р. проти 1999 р. зросли на 40,6 %; водночас частка приросту заощаджень у вкладах та придбанні цінних паперів скоротилася на 1,4 відсотка.

У 2001 р. ця тенденція збереглася. У I кварталі 2002 р. скорочення приросту заощаджень у вкладах та цінних паперах склало 3,1 відсотка.

Порівняльні дані отримання прибутку в промисловості. У 2000 р. прибуток на одного працюючого у промисловості у 2,7 раза перевищив показник 1999 р. і склав 4984,7 грн., а чистий прибуток збільшився в 1,3 раза (табл. 4).

Таблиця 4

Деякі показники результатів діяльності промисловості у 1999 та 2000 рр.

Показник	1999	2000
Прибуток у промисловості, млн. грн.	7429,0	18644,9
Середньорічна кількість зайнятих, тис. чол.	3965,4	3740,4
Прибуток на одного працюючого, грн.	1873,45	4984,7

Таким чином, кількісні оцінки стану фондового ринку сьогодні не дають підстав стверджувати про активну позицію населення України на фондовому ринку. Це є результатом відсутності інституційних форм гарантії повернення їх інвестицій, вкладених у цінні папери, недосконалості формальних і неформальних норм господарського життя, а також мізерних виплат по

акціях, наявності великого ризику та інших причин утримання на фондовому ринку аутсайдерських позицій.

Крім зазначеного вище, щодо оцінки результатів приватизації слід зробити ще один важливий висновок. Він стосується оцінки впливу результатів приватизації і приватного володіння власністю з метою отримання доходів як однієї з найважливіших детермінант, що визначає ступінь наявності в Україні середнього класу. Сьогодні значна частина власності підприємств знаходиться в недержавному володінні. Це в більшості своїй акціонерна форма власності, де акціонерами часто є працюючі або ті, що працювали раніше – робітники та інженерно-технічні працівники підприємств, що акціонувалися і були викуплені за рахунок приватизаційних ваучерів. Разом з тим, ці люди володіють акціями підприємств, однак є переважно номінальними власниками, що, як видно з даних табл. 2, не приносить їм постійного суттєвого доходу. Це означає, що фактично одна із базисних умов щодо формування середнього класу – через приватизацію власності і використання її для отримання доходу, не виконується. Крім того, значна частина ваучерів була скуплена за безцінь, що дозволило декому заволодіти великими пакетами акцій і взяти під свій контроль акціоновані підприємства. Переважна більшість цих власників, як показує статистика, не висвітлює свій дохід, що свідчить скоріше про використання його для нелегальної наживи, ніж для активного розвитку вільного підприємництва, в основі якого має бути зацікавленість власника в розвитку виробництва та підвищенні його ефективності. У значній мірі такі доходи нелегально вивозяться за кордон, а потім можуть повертатися в Україну через іноземні фірми як зовнішні інвестиції, що дозволяє отримувати пільги та в майбутньому вже легально використовувати прибутки.

Однак такий шлях збагачення суперечить умовам формування середнього класу, який, за класичними ознаками, здійснює свій бізнес легально на основі вільної і відкритої діяльності. Тільки за таких умов в країні може формуватися середній клас, який зацікавлений в стабільності соціально-економічної ситуації, а не в збереженні тих норм і правил, які б дозволили йому налагодити нелегальну чи напівлегальну схему привласнення та збагачення, несплати податків та невиконання своєї ролі “локомотива” соціального і економічного розвитку. Таким чином, попереду тяжкий і довгий шлях не тільки легалізації діяльності значної кількості суб’єктів бізнесу, а й зміни морально-етичної форми отримання прибутків і збагачення.

Важливо те, що процес приватизації мав, за ідеологією реформ, підштовхнути процес нагромадження, перш за все, за рахунок заощаджень та інвестування їх в економіку, що було б серйозною ознакою наявності або хоча б масового формування середнього класу – основного носія цих функ-

цій. Разом з тим, аналіз показав, що саме приватизація, у тому числі за рахунок нелегітимного в моральному відношенні привласнення та розкрадання майна, стала основою нагромадження основного капіталу. Все це значною мірою призвело до значної диференціації населення за майновою ознакою, що теж не сприяє формуванню середнього класу як гаранта та фундатора стабільності. Другий етап приватизації після безоплатної роздачі отримав виключно фіскальну функцію, яка супроводжується одночасно і масовими спробами обезцінення майна, що приватизується з метою привласнення, з одного боку, а з іншого – проїдання коштів, отриманих від приватизації основного капіталу, замість використання їх як “джерела” інвестицій в економіку (створення нових робочих місць, модернізація діючого виробництва, будівництво нового).

На нашу думку, інвестування легалізувало б процес привласнення як джерело для отримання прибутку за рахунок володіння і нагромадження власності. Саме це й було б політикою, яка просувала би процес реформ у напрямку створення середнього класу і в його інтересах. Таким чином, тільки третій етап приватизації з обов’язковим інвестиційним зобов’язанням може стати таким, що сприятиме соціально-економічному розвитку та розвитку психології середнього класу і надасть представникам цієї групи населення одночасно декілька ознак середнього класу. Крім майнових ознак та активної економічної діяльності, йдеться ще і про самоідентифікацію та професійно-кваліфікаційні ознаки, оскільки, як правило, представники цієї групи людей мають досить високий рівень освіти.

Крім названої вище складової, активізації процесу створення середнього класу та забезпечення соціального розвитку сприятиме також і процес заміни форми найму на роботу працівників акціонерних підприємств, особливо на тих, на яких активно здійснюється або тільки починається процес оновлення чи розвитку виробництва при переході від класичної схеми найму на роботу на схему участі у прибутках.

Ще однією проблемою на шляху створення середнього класу, що має значні суперечності при її розв’язанні, є подолання боргового характеру економіки, наслідки чого в даний час є препоною на шляху формування середнього класу. Справа в тому, що в початковий період перехідного процесу, який характеризувався довгостроковим надзвичайно високим зростанням інфляції (від 100,6 раза у 1993 р. до 1,4 раза в 1996 р.) фактично повністю були знецінені як заощадження населення, так і його поточні доходи, що передусім стало причиною “вимивання” за даною ознакою прошарків населення, які могли за нових умов стати повноцінними представниками середнього класу. Крім того, інфляція того періоду знецінила оборотні активи підприємств і, в

першу чергу, їх грошові кошти, частина яких у структурі оборотних коштів постійно знижувалася аж до 1998 року. В результаті економіка набула ознак бартерної, працюючі перестали отримувати вчасно заробітну плату та соціальні виплати як з бюджету, так і на підприємствах, почала зростати і нині зростає кредиторська заборгованість між підприємствами (табл. 5).

Таблиця 5

Внутрішня і зовнішня заборгованість держави
і підприємств України, млн. грн.

Показник	01.01.97	01.01.98	01.01.99	01.01.00	01.01.01	01.09.01*
I. Внутрішня заборгованість	215153	250838	291473	351780	379917	392880
1. Внутрішня заборгованість підприємств (кредиторська заборгованість між підприємствами України)	73168	102507	137614	196364	222432	235822
1.1. За товари, роботи, послуги	...	65398	84350	120304	136317	129892
1.2. З оплати праці	...	5293	6485	6992	6287	5390
1.3. Інші види заборгованості	...	31816	46779	69068	79828	100540
2. Внутрішня заборгованість держави	141985	148331	153859	155416	157485	157058
2.1. Офіційний внутрішній державний борг	3715	10192	13450	14954	20782	20647
2.2. Кредиторська заборгованість бюджетних установ	4789	4929	6525	7302	5003	4841
у тому числі із заробітної плати і соціальних виплат	2730	2206	3302	3061	1453	783
2.3. Заборгованість за виплатами Пенсійного фонду	1530	1280	1974	1260	0	0
2.4. Заборгованість за знеціненими заощадженнями громадян в установах Ощадбанку і Держстраху СРСР	131960	131930	131910	131900	131700	131570
II. Зовнішня заборгованість	20713	24335	58003	102967	100363	99278
1. Зовнішня заборгованість підприємств	4016	6191	18689	38086	44122	46738

Продовження табл. 5

Показник	01.01.97	01.01.98	01.01.99	01.01.00	01.01.01	01.09.01*
1.1. За кредитами іноземних банків, не гарантованими державою*	378	950	2742	5216	8152	8544
1.2. Кредиторська заборгованість підприємств України з суб'єктами господарської діяльності інших країн	3638	5241	15947	32870	35970	38194
2. Зовнішній державний борг	16697	18145	39315	64880	56242	52540
<i>Внутрішня і зовнішня заборгованість підприємств</i>	<i>77184</i>	<i>108698</i>	<i>156303</i>	<i>234450</i>	<i>266554</i>	<i>282560</i>
<i>Внутрішня і зовнішня заборгованість держави</i>	<i>158682</i>	<i>166476</i>	<i>193174</i>	<i>220296</i>	<i>213727</i>	<i>209598</i>

*Борг за гарантованими державою кредитами обліковується в складі зовнішнього державного боргу.

З іншого боку, в країні була і така група населення, яка за перехідний період значно збільшила свої доходи і за цією ознакою може вже входити в середній клас. Ця частина населення використала інфляційні механізми на свою користь. Разом з тим, зазначені напрямки збільшення доходів саме цих верств населення у переважній більшості випадків вичерпали себе через те, що інфляційний перерозподіл ВВП на користь саме цих дохідних груп далі не може відбуватися. Крім того, фінансова криза 1998 та 1999 рр. навіть зменшила їхні доходи, значно обмеживши питому вагу саме цієї групи населення. Це – з одного боку, а з іншого – в інтересах забезпечення стабільних і бажано високих темпів економічного зростання необхідною умовою збільшення доходів є підвищення частки нагромадження, перш за все, основного капіталу в структурі ВВП і зростання його ефективності. Це означає, що використати його як ресурс збагачення за рахунок подальшого скорочення і відповідного збільшення питомої ваги споживання буде неможливо, оскільки для забезпечення зростання необхідно забезпечити норму нагромадження.

Крім того, необхідно буде не тільки збільшувати ресурси нагромадження та скорочувати ресурси зростання споживчих витрат, а й підвищувати їх ефективність. В умовах обмеженості всіх ресурсів останнє означає необхідність задіяння на практиці процесу перерозподілу доходів від найбагатшої групи населення, яка мала весь цей час випереджаючі темпи зростання доходів, у порівнянні з тими, які їх втратили, але завдяки яким тепер, за

умови збільшення їх доходів, можна підняти рівень ефективності економіки, забезпечити зростання продуктивності праці і досягти стабільних і високих темпів економічного зростання.

Таким чином, на шляху до стабільного соціально-економічного розвитку виникає суттєва проблема задіяння механізмів перерозподілу доходів, що може викликати серйозні суперечності в суспільстві. Однак від того, якими вони будуть, залежить майбутнє країни в довгостроковому відношенні. Якщо цю суперечність не буде розв'язано, то та частина населення, яка претендує на частку такого перерозподілу і отримання доходів насамперед від економічного зростання, буде реальним претендентом на міграцію з України, оскільки її, в першу чергу економічні і соціальні інтереси не будуть задоволені. В результаті ми станемо, з одного боку, країною, яка буде "поставляти" на світовий ринок праці не тільки малокваліфіковану робочу силу, що за останні 10 років масово знаходиться в так званій „трудовій міграції” за кордоном (за експертними оцінками, її розмір сягає 4,5 млн. чол.), а з другого – це продовжить тенденцію до збільшення міграції населення, яке може бути в Україні основою і гарантом стабільності як у соціальному, так і в економічному відношенні.

Внаслідок цього ми втратимо надію на подолання технологічного розриву між нами і розвинутим світом, а значить, і надію на повноправну участь у світовому розподілі праці. Тенденції щодо такого сценарію й розвитку подій поки що мають місце. За останні 10 років Україну покинуло 6851 наукових працівників, у тому числі 524 доктори наук, що складає майже 13 % від загальної чисельності докторів наук у 2000 р., і це при тому, що починаючи з 1998 р. почала скорочуватися загальна кількість докторів наук, які виконують науково-технічні роботи. За станом на 2000 р. їх кількість знизилася на 89 %, а кандидатів наук у порівнянні з 1990 р. – на 48,9 %, хоча саме вони є основою і найбільш активною складовою наукових кадрів (порівняння по кандидатах наук дано з 1990 р. через те, що чисельність тих, що безпосередньо ведуть науково-технічні роботи, весь цей період знижувалася, а докторів наук з 1990 р. по 1998 р. зростала, і лише після цього почала знижуватися).

Населення України має високий освітній рівень. Індекс його складає 0,92 при найвищому значенні цього показника 1,00 – в Люксембурзі та 0,93–0,99 відповідно у п'яти найрозвиненіших країнах світу: Англія (0,99), США (0,98), Франція (0,97), Німеччина (0,97), Японія (0,93). При цьому середнє значення рівня розвитку людського потенціалу складає 0,742 серед 162 країн світу, де останнє місце займає Сьєрра-Леоне зі значенням цього індексу 0,258. Це означає, що Україна за цими показниками входить до першої половини із 162 країн світу, в яких відбувалося спостереження за даними показниками.

Разом з тим, при такому високому освітньому рівні населення та досить значному рівні розвитку людського потенціалу в цілому, за індексом технологічних досягнень Україна, за тими ж спостереженнями, результати яких наводилися і які виконано на замовлення Програми розвитку ООН та надруковано в Доповіді про розвиток людини за 2001 р., не попадає ні в технологічні лідери (в цій групі знаходиться 18 країн світу); ні в країни – потенційні лідери (в цій групі знаходиться ще 19 країн); ні в країни, що динамічно впроваджують технології (в цій групі знаходиться 26 країн); ні навіть в маргіналізовані країни (в цій групі знаходиться ще 9 країн світу). Україна за вказаним показником знаходиться в найостаннішій групі так званих “інших країн”, в якій за таким показником, як експорт високих та середніх технологій, навіть не виділені статистичні характеристики. Все наведене свідчить – якщо навіть така група, як маргінальна, має пройти значний шлях для забезпечення масового розповсюдження нових технологій і відповідного формування схильностей у населення до такої діяльності, то в Україні цей процес буде ще тривалішим. Водночас це означає, що, як зауважується у зазначеному дослідженні, значна частина населення не отримала вигід від розповсюдження навіть старих технологій. Цей висновок надзвичайно вагомо підтверджує наш попередній висновок про те, що за умов, які склалися в перехідний період, населення, яке могло б претендувати на входження до середнього класу і могло стати основою для його формування, залишилося невдоволеним результатами реформ, оскільки, окрім усього, не має, втратило або не опанувало відповідні навички для того, щоб стати основною складовою формування саме такого прошарку населення.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можна сказати, що впродовж 10 років ринкових трансформацій країну залишали люди, які втратили від реформ, однак задля особистої свободи покинули країну і пристосувалися в інших країнах до життя, в якому рівень їхньої освіти та активності дозволяє отримати якісніше життя та задоволення від праці. Залишала Україну та найактивніша частина населення, яка не змогла пристосуватися до нового життя та працевлаштуватися, або рівень їх освіти та задоволення потреб в Україні не давав можливості себе реалізувати. І хоча ця частина населення, знаходячись у трудовій міграції, поки що не покинула Україну назавжди (до того ж займається за кордоном здебільшого некваліфікованою діяльністю), для України вони все ще залишаються потенціальними претендентами на поповнення середнього класу. Навіть займаючись за кордоном малокваліфікованою працею, вони зможуть, заощадживши гроші, за декілька років повернутись і розпочати свою справу, як правило, у сфері малого та середнього бізнесу, представники якого і є базисною групою середнього класу.

Проте це можливо лише за умов реалізації в Україні державних програм підтримки та розвитку як малого та середнього бізнесу, так і державної підтримки та стимулювання програм розповсюдження нових технологій, що є основою довгострокового розвитку економіки та стабільного соціального розвитку за участю представників середнього класу. У разі відсутності таких програм зазначене не тільки стане неможливим, а й навпаки – все нові верстви невдоволеного населення, яке не отримало можливостей себе реалізувати, й надалі покидатиме Україну, перетворюючи її на постачальника кваліфікованої робочої сили в країни Заходу. Прикладом цього є високоосвічені кадри, які користуються сьогодні попитом для виконання робіт по програмуванню в країнах Західної Європи в досить значних масштабах. Для запобігання негативним наслідкам такого варіанту розвиток подій щодо використання інтелектуальних можливостей населення України і забезпечення стійкого економічного і соціального розвитку в стратегічному плані має реалізуватися в подальшому започаткована інноваційна модель розвитку економіки. Реалізувати її можливо в Україні, оскільки наявною є досить значна технологічна потужність, яка була сформованою ще за радянських часів, однак не реалізувалася у зв'язку з відсутністю механізмів її втілення в життя. Відбулося це у тому числі й за рахунок того, що не було створено конкурентне середовище, в умовах якого передусім впроваджуються передові досягнення науки і техніки. Населення, більшість якого була задіяна в реальному секторі економіки, не мало відповідних навиків самостійної економічної діяльності зі всією повнотою та відповідальністю за її результати, як того вимагає нова система господарювання, що потребує впровадження досягнень НТП. Цього можна досягти лише в середньостроковій перспективі, оскільки скоріше сформувані вказані навички практично неможливо. Прискорити цей процес певною мірою може також та частина населення, яка знаходиться, як зазначалося вище, в трудовій міграції і яка, заощаджуючи кошти і нагромаджуючи відповідний досвід, може ініціювати свою діяльність в Україні, розвиваючи передусім малий та середній бізнес, як це мало місце в Польщі в період активізації ринкових перетворень.

Позитивний вплив на процес формування середнього класу може мати і подальше розв'язання боргових проблем в економіці, що почалося з 2000 р., який означився економічним зростанням (табл. 6). Саме завдяки економічному зростанню у 2000 р. та за 9 місяців 2001 р., незважаючи на те, що обсяги внутрішньої заборгованості підприємств зростали відповідно на 8,0 та 3,4 %, заборгованість із заробітної плати знизилася відповідно на 10,1 та 14,3 %, а в розрахунку до ВВП ця величина склала відповідно 3,6 та 2,6 %, що у 2 рази менше, ніж у кризовому 1998 р., коли доходи населення були обезцінені

внаслідок фінансової кризи. Крім того, заборгованість бюджетних установ із заробітної плати та соціальних виплат, яка мала майже найбільше своє значення – 3,2 % на 01.01.1999 р. щодо ВВП, знизилася до 0,4 %, а заборгованість за виплатами з Пенсійного фонду в 2000 р. вже була повністю ліквідована. Все це значною мірою сприяло зростанню реальних доходів громадян, які зросли більше, ніж на 20 % за 9 місяців 2001 р., хоча сьогодні ми ще не можемо оцінити, наскільки в структурному відношенні цей процес є позитивним для формування середнього класу. Не виключено, що найбільш значуще зростання доходів відбулося в елітній групі населення, а в інших групах такого зростання не спостерігалось. Цей феномен перерозподілу слід ще детально вивчити з тим, щоб не допускати в подальшому.

Таблиця 6

Внутрішня і зовнішня заборгованість держави
і підприємств України, % до ВВП

Показник	01.01.97	01.01.98	01.01.99	01.01.00	01.01.01	01.09.01**
ВВП, млн. грн.	81519	93365	102593	130038	172952	210000
I. Внутрішня заборгованість	263,9	268,7	284,1	270,5	219,7	187,1
1. Внутрішня заборгованість підприємств (кредиторська заборгованість між підприємствами України)	89,8	109,8	134,1	151,0	128,6	112,3
1.1. За товари, роботи, послуги	...	70,0	82,2	92,5	78,8	61,9
1.2. З оплати праці	...	5,7	6,3	5,4	3,6	2,6
1.3. Інші види заборгованості	...	34,1	45,6	53,1	46,2	47,9
2. Внутрішня заборгованість держави	174,2	158,9	150,0	119,5	91,1	74,8
2.1. Офіційний внутрішній державний борг	4,6	10,9	13,1	11,5	12,0	9,8
2.2. Кредиторська заборгованість бюджетних установ	5,9	5,3	6,4	5,6	2,9	2,3
у тому числі із заробітної плати і соціальних виплат	3,3	2,4	3,2	2,4	0,8	0,4
2.3. Заборгованість за виплатами Пенсійного фонду	1,9	1,4	1,9	1,0	0,0	0,0

Продовження табл. 6

Показник	01.01.97	01.01.98	01.01.99	01.01.00	01.01.01	01.09.01**
2.4. Заборгованість за знеціненими заощадженнями громадян в установах Ощадбанку і Держстраху СРСР	161,9	141,3	128,6	101,4	76,1	62,7
II. Зовнішня заборгованість	25,4	26,1	56,5	79,2	58,0	47,3
1. Зовнішня заборгованість підприємств	4,9	6,6	18,2	29,3	25,5	22,3
1.1. За кредитами іноземних банків, не гарантованими державою*	0,5	1,0	2,7	4,0	4,7	4,1
1.2. Кредиторська заборгованість підприємств України з суб'єктами господарської діяльності інших країн	4,5	5,6	15,5	25,3	20,8	18,2
2. Зовнішній державний борг	20,5	19,4	38,3	49,9	32,5	25,0
<i>Внутрішня та зовнішня заборгованість підприємств</i>	<i>94,7</i>	<i>116,4</i>	<i>152,4</i>	<i>180,3</i>	<i>154,1</i>	<i>134,6</i>
<i>Внутрішня та зовнішня заборгованість держави</i>	<i>194,7</i>	<i>178,3</i>	<i>188,3</i>	<i>169,4</i>	<i>123,6</i>	<i>99,8</i>

*Борг за гарантованими державою кредитами обліковується в складі зовнішнього державного боргу.

** Прогноз ВВП на 2001 р. – 210 млрд. грн.

Разом з тим, зазначеним позитивним змінам щодо зростання заробітної плати і доходів громадян в цілому на сьогодні реально загрожують декілька процесів, які мають місце і сформувалися в ході ринкових перетворень за останні 10 років, передусім через заборгованість держави за знеціненими заощадженням громадян в установах Ощадбанку і Держстраху СРСР. Сьогодні в Україні є економісти, які дотримуються точки зору, згідно з якою ця величина боргу має бути переоцінена в бік зменшення і скласти від вказаної суми одну третину; крім того, ними заперечується і необхідність його індексації згідно з темпами інфляції та перерахування відсотків. З цими висновками навряд чи можна погодитися, оскільки такі заощадження були сформовані переважно в роки активного процесу капіталотворення, а тому за їх викорис-

тання, у тому числі і при їх продажу, держава мала б не тільки розрахуватися, а й нарахувати та виплатити відповідні відсотки.

Як свідчать дані (див. табл. 5), розмір боргу держави визнано в сумі близько 131,6 млрд. грн., і фактично він майже не змінюється з часу його оцінки та визнання. Разом з тим, якщо порівняти суму даної частини внутрішнього державного боргу з динамікою інфляції, що мала місце в 1997–2000 рр., то отримаємо значно більшу суму боргу, яка є визнаною. Так, якщо інфляція 1997 р. за індексом споживчих цін складала 10,1 %, то борг слід було дооцінити на 01.01.98 р., і в сумі він мав би складати 145,3 млрд. грн. замість 131,9 млрд. грн., як було визначено згідно з офіційними даними. Аналогічно слід було б дооцінити зазначений розмір боргу і в наступні роки, оскільки індекс споживчих цін, за офіційними даними, в 1998 р. складав 120 %; у 1999 р. – 119,2 %, а в 2000 р. – 125,8 відсотка. Крім того, за цю частину боргу, як і за всі інші борги, слід було б нараховувати проценти, що позитивно впливало б на доходи та заощадження громадян та значною мірою підвищувало рівень довіри громадян до держави. Разом з тим, фактичний стан справ з державними фінансами не дає підстав для такого оптимізму, і тому не слід очікувати, що розрахунки по цьому боргу реально відбудуться згідно з визнаними правилами. Ще тривалий час держава фактично не зможе обслуговувати цю частину свого боргу. Змінити це становище справ й надати можливість громадянам отримувати доходи від цієї частини внутрішнього боргу, тим самим розв'язавши проблему із заборгованістю за знеціненими заощадженнями, кардинально можливо лише за умов погашення частини боргових зобов'язань через власність, яка приватизується або має приватизуватися.

У кожному пакеті акцій підприємств, що приватизуються, слід виділити й ті, які йдуть на погашення зобов'язань держави хоча б перед старшим поколінням населення. Їхні заощадження в першу чергу і певною мірою були використані для фінансування витрат держави того часу. При цьому повинно мати місце зменшення частини акцій, які держава залишає в своєму розпорядженні. За всіх інших умов зазначена частина боргу буде знецінюватися і суттєво не впливатиме на збільшення доходів громадян, а значить – стримуватиме формування середнього класу, оскільки доходи населення, яке має такі заощадження, не зростатимуть, а власність, на отримання якої вони мають законні підстави, приватизується поза його участю аж до повного розпродажу. Крім того, власне борг по заробітній платі є безпроцентним кредитом для держави та власників підприємств, і давно настав час не тільки встановити відповідальність керівників установ, де це має місце в правовому відношенні, а й на рівні закону визначити правове поле для обслуговування цього виду боргів, оскільки борги по заробітній платі як підприємств, так і

держави теж не обслуговуються належним чином – проценти по них не нараховуються, а сам борг не індексується згідно з величиною індексу інфляції.

Все це негативно впливає на зростання доходів, і оскільки борг по заробітній платі є безкоштовним кредитом як для держави, так і для підприємств, то відповідні кошти використовуються за будь-яким призначенням, у тому числі для незаконного привласнення, яке по суті стало одним із основних джерел витіснення частини населення, що могла б претендувати на входження до середнього класу із середніх прошарків населення колишньої системи, а також тих, хто досяг відповідних успіхів в ході трансформаційних перетворень. Особливу увагу щодо їх руйнування слід надати механізмам збагачення завдяки високій заборгованості підприємств, оскільки існують механізми використання “ новою ” елітою незаконного та здешевленого привласнення підприємств, що приватизувалися та приватизуються в даний час. Разом з тим, у суспільстві і в державі не набули широкого розголосу саме такі процеси, тому без суспільного контролю тут в подальшому не обійтися.

Водночас слід відмітити, що стан справ щодо боргового характеру економіки на сьогодні є таким, що в подальшому він не буде вагомим джерелом незаконного збільшення доходів завдяки механізмам, які сформовано в останнє десятиріччя перехідного періоду. З одного боку, вони все більше вичерпують себе, – тим більше, що дедалі підконтрольнішим суспільству стає процес збільшення боргів. Оскільки частина “ нової ” еліти, яка сформувалася за рахунок привласнення чужих доходів, поступово втрачає це джерело доходів, то паралельно з цим йде процес пошуку нових напрямків продовження таких видів діяльності. Як свідчать статистичні дані, є поки що спроба і в подальшому зберегти механізми збагачення за рахунок збільшення заборгованості, однак за новими напрямками. Згідно з даними (див. табл. 6), досить швидко зростає в абсолютному виразі зовнішня кредиторська заборгованість підприємств України перед суб’єктами господарської діяльності інших країн. Аналіз даних (див. табл. 6) свідчить, що за роки післякризового розвитку економіки (в період з 01.01.1999 р. по 01.09.2001 р.) зазначений вид заборгованості зріс майже в 2,4 раза і у співвідношенні з ВВП на 01.09.2001 р. цей показник склав 18,2 %, що перевищує рівень на 01.01.1999 р. на 2,7 процентних пункта. Це означає, що навіть за умов динамічного зростання економіки після фінансової кризи 1998 р. кредиторська заборгованість підприємств перед суб’єктами господарської діяльності інших країн зростала значно вищими темпами, ніж мало місце власне зростання ВВП за цей період. Ця тенденція вказує на те, що на кожну одиницю приросту ВВП значно вищими темпами зростала зовнішня заборгованість наших підприємств. Сумарно за вказаний період (2000–2001 рр.) ріст ВВП не перевищуватиме, з урахуванням

очікуваного зростання в цілому за 2001 р., 12–14 % при зростанні кредиторської заборгованості у 2,4 раза.

Це ж спостерігається і щодо заборгованості підприємств за кредитами іноземних банків, не гарантованих державою. За посткризовий період цей вид заборгованості зріс в 3,1 раза. Це, знову ж таки, значно більше, ніж очікуване зростання ВВП за цей період. Сумарна зовнішня заборгованість підприємств за вказаний період зросла майже на 28,1 млрд. грн. або в 2,5 раза. Це означає, що кожен процент приросту ВВП залежно від очікуваних результатів зростання його в 2000 р. приводив до зростання зовнішньої заборгованості підприємств у цілому на 17–19 відсотків. Таке порівняння результатів зростання ВВП і зовнішньої заборгованості свідчить, з одного боку, про вкрай низьку ефективність використання зовнішніх ресурсів в економіці України, а з іншого, водночас, і про те, що частина зовнішніх ресурсів продовжує використовуватися нераціонально, тобто використовується і для незаконного зростання доходів тих, хто має можливість їх використовувати у власних цілях. Очевидно, що старі механізми збагачення за рахунок боргів обновляються, оскільки змінилися ресурси, за рахунок яких ці борги утворюються.

Поки що вказаний розмір боргових зобов'язань по зовнішній заборгованості підприємств не є критичним для всієї економіки в цілому. Разом з тим, у разі, якщо темпи економічного зростання будуть досить високими – близько 4–6 % на рік, на чому наголошують багато експертів, хоча такі прогнози є оптимістичними, на нашу думку, і при цьому збережеться тенденція росту зовнішніх боргових зобов'язань підприємств, то доволі швидко настане час, коли останні досягнуть критичної межі, що не виключає нової фінансової кризи – з одного боку, а з іншого – появи значної економічної залежності від зовнішніх кредиторів. І хоча, на перший погляд, такий стан справ не загрожує економіці в цілому, а лише тим підприємствам, які мають боргові зобов'язання, насправді це не так, бо криза може набути значних розмірів і глибоко вплинути на стан справ в економіці в цілому. Це знецінить як доходи громадян, так і їхні заощадження, що буде негативно впливати на стан соціальної стабільності і соціально-економічного розвитку.

Підсумки 9 місяців 2001 р., як видно з даних (див. табл. 6), дещо змінили на краще співвідношення зовнішньої заборгованості підприємств за кредитами іноземних банків з ВВП, однак це може бути результатом розрахунку, оскільки ВВП взято в цілому за весь 2001 р. (тобто його прогнозна величина), а величина боргу – тільки за 9 місяців, тому до кінця року вона ще зросте, через що відношення заборгованості до ВВП буде дещо більшим. Крім того, можливо, що й прогноз ВВП на 2001 р. буде реально дещо нижчим, отже, це приведе до збільшення зазначеного співвідношення, хоча

можливо очікувати і його зменшення. За всіх умов воно залишатиметься значно більше рівня 1998 р., коли в Україні мала місце фінансова криза. Через те, що рівень зовнішньої заборгованості підприємств на час фінансової кризи 1998 р. був невисоким, підприємства не постраждали значною мірою від знецінення національної валюти, у протилежному випадку це значно збільшило би вартість їх боргів у гривневому еквіваленті. Слід звернути увагу на те, що в абсолютному розмірі зовнішні боргові зобов'язання підприємств за кредитами іноземних банків у 2001 р. зростали значно повільніше, ніж упродовж двох попередніх років, чого не можна сказати про кредиторську заборгованість підприємств України перед суб'єктами господарської діяльності інших країн, що з часом негативно впливатиме на економіку цих підприємств, а значить, і на доходи працюючих.

Ще декілька років на зростання доходів громадян негативно впливатиме також і необхідність обслуговувати зовнішній борг держави, який має в основному середньостроковий характер і спричиняє особливо значну навантаженість на бюджет у 2001–2003 роках. Обслуговування цього боргу, крім збільшення витрат бюджету на виплату боргів та процентів по ньому, вимагатиме як їх реструктуризації, так і нових зовнішніх запозичень. На сьогодні, за оцінками фахівців Інституту економічного прогнозування, фінансова стабільність, а особливо – стабільність національної валюти, в силу зазначених процесів, пов'язаних із зовнішнім боргом, має борговий характер, хоча й не настільки динамічний, як у 1996–1997 роках. За нашими прогнозами, в середньостроковій перспективі це негативно впливатиме на економіку країни, в першу чергу в частині експорту, а в частині імпорту створюватиме сприятливі умови для проникнення імпорту в тих секторах економіки України, які працюють на внутрішній ринок. Це в цілому негативно впливатиме на соціальний стан суспільства, отже – і активність його членів, оскільки в суспільстві панує негативне ставлення до зовнішніх запозичень через те, що їх використання в попередні роки мало непрозорий характер для суспільства в цілому і супроводжувалося рядом конфліктів, у тому числі таких, що мали правовий і суспільний розголос. В умовах, що склалися в попередні роки в Україні, вони власне й сформували соціальний негативізм до використання зовнішніх запозичень.

Підсумовуючи викладене вище, можна сказати, що внаслідок трансформаційних процесів на сьогодні досить важко ідентифікувати в соціальному плані середній клас, оскільки, за майновими і освітніми ознаками, за якими його можна порівнювати із західним середнім класом, є соціальна еліта, яка в результаті реформ отримала доступ до доходів та власності, що дозволило їй досягти рівня збагачення, що часто перевищує рівень доходів та володіння

власністю західного зразка. Однак, оскільки це, як правило, здійснювалося нелегітимно у моральному або юридичному відношенні, або й те й інше водночас, це перешкоджає виконанню цим прошарком населення функцій середнього класу. Крім того, як правило, ця частина населення в цілому володіє, як можна передбачити, більшістю майна і продовжує його нагромаджувати шляхом накопичення як через інвестування в економіку, так і, в першу чергу, в результаті продовження процесу приватизації. Зазвичай це, як правило, банкіри, представники торгового бізнесу, промисловці та нелегально контролюючі власність представники владних структур. Ця ситуація багато в чому нагадує те, що відбувалося в європейських країнах на початку ХХ ст., хоча статистичної ідентифікації цього прошарку населення і власності, якою вони володіють, на сьогодні не існує (принаймні, для наукового аналізу).

У цілому в процесі ринкових перетворень змінилася структура суспільства за рівнем доходів: переважна більшість населення в Україні збідніла, середньодохідний прошарок населення став розмитим, а високодохідний, який за західними стандартами міг би бути віднесений до середнього класу, залишається порівняно незначним. Розподіл грошових доходів між децильними групами у 1999–2000 рр. показує, що 26–28 % усіх доходів отримували 10 % найбагатшого населення. Така ж частка припадала приблизно й на 55 % населення, яке має доходи нижчі від тих, що воно повинно мати при їх рівномірному розподілі між дохідними групами. Загалом, аналізуючи розподіл доходів між децильними групами населення України, зазначимо, що близько 50 % громадян можуть бути віднесені до низькодохідних, 10 % – до зони ризику збідніти, 30 % – до середньодохідних, а решта, 10 % – до високодохідних. У сучасних умовах при значній диференціації за рівнем грошових доходів і меншою мірою – за рівнем сукупних доходів за високої частки низькодохідних груп населення бідність стала помітним і постійним явищем українського суспільства замість інтенсивного процесу формування середнього класу як основи стабільного розвитку в усіх відношеннях.

Основною закономірністю, що має проявитися в майбутньому в країні, як і в більшості країн з перехідною економікою, має бути якнайшвидше нагромадження майна і прискорення росту доходів середнього прошарку населення, хоча цей процес може відбуватися і досить повільно, як це було в більшості країн Європи. Це зовсім не означає, що число багатих людей скорочуватиметься, однак для того, щоб у соціальному відношенні країна розвивалася стабільно і динамічно, сьогоденні і майбутні трансформаційні процеси мають відбуватися виключно і в першу чергу в інтересах представників середнього прошарку населення, що дозволить досягти стабільного соціального розвитку і стати основою формування середнього класу суспільства.